

# 110 ГОДИНИ ОТ ПРЕВЗЕМАНЕТО НА ОДРИНСКАТА КРЕПОСТ ГЕНЕРАЛ ГЕОРГИ ВАЗОВ И ОДРИНСКАТА ЕПОПЕЯ

*Стоян Райчевски*

В българската военна история и в чуждите хроники за войната на съюзените балкански държави срещу Османската империя името на генерал Георги Вазов е най-ярко свързано с превземането на Одринската крепост, с неговото решително противопоставяне на тактиката на продължителната обсада и заменянето ѝ с ускорена атака, както и с действията му като военен инженер и специалист по крепостното строителство и като командир при атаката на Източния сектор. Някой в щаба на армията и в главното командване се бе сетил след продължилата доста време не особено резултатна обсада на Одринската крепост, същевременно бе преодолял предрасъдъци за миналото на генерал Вазов и бе предложил той да бъде извикан от запаса, за да стане чрез своя голям опит във военното инженерство по крепостното дело онзи фактор, без който тази бляскава победа може би нямаше да стане факт или щеше да се осъществи с много по-висока цена и много повече жертви. А без превземането на Одрин войната нямаше да приключи с такива изгодни за България условия, каквито бяха тия от Лондонския мирен договор, дал ни границата Мидия-Енос и територия, обхващаща почти цялото българско етническо землище.

Георги Вазов бе от тези генерали, които настояваха крепостта да се атакува и превземе и не промениха становището си, че ако това бе станало по-рано, изходът на войната 1912-1913 г. щеше да е по-друг, по-изгоден за България, и може би нямаше да се стигне до катастрофалната Междусъюзническа война. Главното командване в нача-

лото на войната не вярва на успех в открит шурм срещу Одринската крепост. Министър-председателят Иван Ев. Гешов се позовава на великите сили, които съветвали да се ограничим само с обсадата на Одринската крепост, тъй като тя щяла да се предаде сама от глад. Подкрепял го и началникът на щаба на армията генерал Фичев, за когото една атака на Одринската крепост било „несигурно предприятие с много загуби”.

Военното командване отлага атаката на Одринската крепост и когато най-сетне се съгласява да стори това, то разпорежда да се атакуват само предните позиции. Генерал Георги Вазов този момент в най-голяма степен подкрепя командващият Втора армия генерал-лейтенант Никола Иванов в настояването му да се атакува и превземе Одрин. Пак той е, който в най-решителния момент продължава на своя отговорност атаката срещу фортовия пояс на крепостта. „Така че превземането на Одрин - заключава неговият първи биограф Илия Мусаков - фактически стана по почин и на личната отговорност на тия двама достойни български генерали - Никола Иванов и Георги Вазов, като вторият беше идеен вдъхновител и технически изпълнител на това голямо дело. Така, прочие, при Одрин генерал Георги Вазов очерта онзи начин на водене на война, който се приложи малко по-късно през Първата световна война, факт, който днес не се отрича в Европа. Това можеше да дойде само от човек с голям замах. А трябва да признаем, че генерал Георги Вазов бе преди всичко човек със замах”.<sup>1</sup> Към последното трябва да добавим - и с воля да отстоява, убеждава и да прокара идеите си, защото негово, на генерал Георги Вазов е решението да се атакува не друг, както се обсъждало, а тъкмо Източния сектор на крепостта, където бе изкована победата. Благодарение на неговата увереност, аргументи и и настойчивост, срещнали поддръжка от командващия Втора армия генерал-лейтенант Никола Иванов, се стига до крайното решение Одринската крепост

<sup>1</sup> Мусаков, И, Цит. съч., с. 12-13.

да се атакува и превземе, въпреки господстващите дотогава схващания, че крепост се овладява чрез обсада, а не с атака.

В началото на декември 1912 г., когато главната квартира на действащата армия е в Лозенград и генерал Георги Вазов е военен губернатор в същия град, със заповед се назначава комисия, която трябва да обсъди въпроса за атаката на Одринската крепост. След като вземе протоколно решение за начина, по който трябва да стане атаката и нужните за това средства, тя трябва да го представи в щаба на армията. За председател на комисията е определен командващият Втора армия генерал-лейтенант Иванов. В нея влизат: началникът на артилерията в действащата армия генерал-майор Ценов, лозенградският губернатор генерал Георги Вазов, началникът на инженерните войски генерал Янков, сръбският генерал Степанович, началникът на щаба на 8-а тунджанска дивизия полковник Русев, артилерийските полковници Кушев и Загорски и артилерийският майор Неделчев. Комисията трябва да се събере в Свиленград, в щаба на действащата армия. На 9 декември 1912 г. тримата генерали Вазов, Ценов и Янков тръгват за Свиленград, където пристигат след изморително пътуване късно вечерта. На 11-и комисията започва работа, като заседава сутрин и следобед. По време на заседанията се изказват различни мнения: за открита атака, за продължително бомбардиране на града, за обсада, без да се атакува, с очакване крепостта да се предаде от глад и др. Всички други мнения отпадат и комисията се спира на решението да се атакува Източният сектор като най-подходящ за това. За този план трябва да се привлече всичката обсадна и тежка полска артилерия, а тъй също и да се усили секторът с всички свободни пехотни и инженерни войски от останалите театри на военните действия.<sup>2</sup> С така съставения протокол генералите Ценов, Вазов и Янков на 13 декември

<sup>2</sup> Ценов, П. За атаката на Одринската крепост - В: Сб. Одрин, С.1983, с. 39.

заминават за Лозенград. На следващия ден протоколът е предаден на щаба, от там обаче, както твърди ген. Ценов, „остават твърде недоволни от решението на комисията за откритото атакуване на крепостта, защото тяхната интимна мисъл беше да се продължава обсадата дотогава, докато крепостта се предаде от глад”.<sup>3</sup>

Генерал Георги Вазов и командващият Втора армия генерал Никола Иванов сае тъкмо на противното мнение, а именно: атаката да се проведе от Източния сектор през нощта срещу най-силната част на крепостта - фортовете Айвазбаба и съседните му Кестенлик и Таштабия, и освен главният удар да се нанесат и спомагателни удари за отвличане вниманието на противника. Взето веднъж това решение, генерал Вазов напъра цялата си енергия, познания и опит да изготви плана за атаката и превземането на крепостта, за която и предварително е събирал сведения от инженерен характер. През зимата на 1912-1913 г. той чертае, проверява и обмисля всичко до най-малката подробност, съзнавайки, че и най-дребният пропуск по време на боя може да се окаже фатален. В резултат на този упорит труд и грижливи проучвания, намерили разбиране и подкрепата на неговите бойни другари, се ражда „онзи безсмъртен план за атаката на крепостта, който е и ще остане шедьовър на българското военно изкуство и който сложи началото на по-сетнешния начин на водене на войните”.<sup>4</sup>

За да се оцени значението на превземането на Одринска крепост<sup>5</sup> и подвигът на войните, които са извършили тоя чутовен подвиг, трябва да се посочат някои данни за това отбранително съоръжение. След втората половина на 19. век с помощта на австрийски военни инженери около града се изграждат 24 редути. След Освобождението в плановете на империята за война с България на Одрин се въз-

---

<sup>3</sup> Одрин 1912-1913. Спомени, С., 1983, с. 40.

<sup>4</sup> Мусаков, И. Цит. съч., с. 13.

<sup>5</sup> Илиев, Ил., „Овладеяването на Одринската крепост - връх на българската бойна слава. - ИВИ –ГЩ, том 37, С. 1984, с. 129-140.

лагат задачи да спре и задържи настъплението на българската войска поне за един месец - до пристигане на стратегическите резерви от Мала Азия. След младотурския преврат от 1908 г. в турските планове за военните действия, които се подготвят от германски военни специалисти, се залага и идеята за укрепване на линията Лозенград-Одрин, която да спре едно българско настъпление и да създаде условия за съсредоточване на турските главни сили и преминаването им към решителни бойни действия.

Одринската крепост има и второ предназначение - със силния си гарнизон да бъде реална заплаха за фланговете и тила на настъпващата българска войска и да задържа значителна част от нея, привличайки я към себе си. През 1910 г. българското командване разполага със сведения, че Лозенград и Одрин се изграждат като съвременни крепости, което продължава с ускорени темпове и в навечерието на самата Балканска война. Подобряват се съществуващите фортификационни системи, строят се нови укрепления и теснолинейна линия между фортовете и пр. Българското командване следи подобренията и модернизирането на Одринската крепост. В тази връзка щабът на нашата армия издава през 1907 г. специална брошура „Одринският укрепен лагер”<sup>6</sup> Две години по-късно, през 1909-а, генерал Георги Вазов публикува „Кратко упътване за действие против крепостите и атакуването им.”<sup>7</sup> През 1911 г. официално се отпечатва и наставление за същата цел,<sup>8</sup> а през следващата 1912 г. - и „Одринската маневрена крепост”<sup>9</sup>

Докато българското правителство преди войната има колеблива политика относно действията спрямо Одринската крепост, ръководейки се от финансови съображения и състоянието на военния бюджет, то българското офицер-

<sup>6</sup> „Одринският укрепен лагер”, С., 1907 г.

<sup>7</sup> Вазов, Г. Кратко упътване за действие против крепости и атаката им. С., 1909.

<sup>8</sup> Наставление за действие на войските при атака и отбрана на крепостите, С., 1911.

<sup>9</sup> Одринската маневрена крепост. С., 1912.

ство е наясно, че по-рано или по-късно нему предстои задачата да я овладее и то се готви за това. Превземането на Одринската крепост е постоянна задача в тренировките и учебните стрелби на българските артилеристи години преди войната. В навечерието на самата война щабът отпечатва актуална карта на крепостта с всичките ѝ съоръжения, която артилеристите ползват, и каквато, както твърдят, самият неин комендант още нямал.

В навечерието на Балканската война Одринската крепост е модернизирана от германски инженери. Отбранителните ѝ съоръжения са разположени на три позиции - предна, главна и тилна. Предната позиция се намира на 9-11 км от града и се състои от окопи и укрепени огневи позиции за артилерията. На разстояние 0.5 до 3 км от града, върху редица естествени хълмове край него, е изградена главната позиция, състояща се от двадесет и четири каменни и два стоманено-бетонни форта, които отстоят на около километър един от друг и побират по 300 войници. Между фортовете са разположени стрелкови окопи с площадки за картечници и голямокалибрени батареи, защитени с бетонни съоръжения. Отделните позиции са свързани със съобщителни окопи, а между тях има сложна система от преградни ровове, заграждения от бодлива тел в петшест реда, вълчи ями и фугаси. В северозападния сектор на отбраната е прекопан ров с дължина 800 м и с възможност за наводняване. Последната тилна позиция е разположена в самия град.

В началото на Балканската война Одрин представлява „напълно модернизирана, усилена и превърната в една от най-силните крепости в Югоизточна Европа”<sup>10</sup>, чиято сила се заключава в изградената кръгова отбрана със силни фортификационни съоръжения, ешелонирани в няколко отбранителни линии, умело обвързани с добре организирана огнева система на артилерията и картечниците. Трите реки Марица, Арда и Тунджа разделят Одринска-

---

<sup>10</sup> Илиев, И. Цит. съч., с. 132.

та крепост на четири сектора - Северозападен, Източен, Южен и Западен. На 2 до 5 км от покрайнините на града е изградена главната отбранителна линия (фортови пояс), която включва 17 стари и 3 нови опорни пункта (фортове). Гарнизоните на фортовете са от 200 до 800 души с по 3-4 оръдия. Пред цялата фортова линия на 30-50 м има непрекъснатата полоса телени мрежи с дълбочина от 6 до 9 м. На 1 до 3 км зад главната има втора отбранителна линия, която включва 4 добре поддържани форта. Пред главната отбранителна линия има предни позиции, които се състоят само от окопи.

Гарнизонът на Одринската крепост, който възлиза на 60 000 души, е под командването на артилерийския генерал Мехмед Шукри паша, който е ръковолил потушаването на Преображенското въстание в Странджа през 1903 г. Гарнизонът включва 6 редовни пехотни полка, 3 запасни дивизии, 5 артилерийски полка, 2 инженерни батальона, 5 картечни роти, една рота от сапъори и телеграфисти, 5 ескадрона кавалерия. Те са групирани в 5 дивизии и 2 самостоятелни полка с общо 59 600 войници и офицери, 524 оръдия от различен калибър с над 130 000 снаряда, 20 крепостни картечници и повече от 12 милиона патрона. Гарнизонът разполага с няколко прожектора и един балон за наблюдение на противника, а командването - с две радиостанции за поддържане връзка с Цариград. До всички сектори е прокарана теснолинейна железопътна линия, която позволява на коменданта заедно със 180 понтона да маневрира с резерва си. Градът Одрин, чийто население се увеличава от бежанците на 170 000 души, е добре запасен с продукти и е подготвен за продължителна обсада.

За настъпление срещу Одрин българското командване насочва с директива № 1 основната част от Втората българска армия с командващ генерал-лейтенант Никола Иванов, в състава на която влизат Осма пехотна тунджанска дивизия с командващ генерал-майор Димитър Кирков и Девета пехотна Плевенска дивизия с командващ генерал-майор

Радой Сираков, първа бригада от Трета пехотна балканска дивизия, сборната конна бригада, гвардейският конен полк и хасковският отряд. По-късно за противодействие на опитите на Шукри паша да направи излаз от крепостта и за нейното пълно обкръжаване и за създаване на по-благоприятно съотношение на силите в състава на Втора армия се прехвърлят и включват нови артилерийски части.<sup>11</sup> През октомври 1912 г. след Кумановската битка към Одрин са прехвърлени и две сръбски дивизии с тежка обсадна артилерия под общото командване на генерал Степа Степанович - Тимошката дивизия и Дунавската дивизия.

Войските получават задача да се приближат до крепостта на линия въвн от обсега на огъня, който води турската крепостна артилерия. На по-важните направления, които водят от крепостта, се изграждат укрепени съпротивителни точки, които да спрат излази.

На 8 октомври 1912 г. в резултат на успешни бойни действия войските на Втора армия обкръжават крепостта от североизток, северозапад и запад, а до 8 ноември българските части овладяват височината Карталтепе, с което се постига пълно обкръжаване на Одринската крепост. На 8 ноември с успешни действия български части овладяват Карталтепе и обкръжават напълно крепостта. Одринският гарнизон два пъти - на 22 и 29 октомври, прави опит да излезе от обкръжение и да атакува българските войски източно от река Тунджа и по двата бряга на река Марица, но понася тежки загуби и е принуден да се прибере в крепостта.

Европейската общественост следи с внимание неочакваното за всички развитие на военните действия на територията на Европейска Турция. След българските победи за всички велики сили е ясно, че не могат да разчитат повече на някогашното статукво на Балканите и търсят локализиране на конфликта, за да не се превърне той от балкански в

<sup>11</sup> Войната между България и Турция 1912-1913, том. V, С., 1930, с. 1093-1094.



европейски, като са склонни да съдействат за прекратяване на конфликта и сключването на мирен договор между воюващите страни.

След ожесточените сражения по линията Люлебургаз-Караагач-Бунархисар на 15-20 октомври 1912 г., когато българските войски излизат на Мраморно море и достигат до Чаталджа на 40 км от Цариград, турското правителство търси европейско посредничество, за да се спре българското настъпление. На 31 октомври 1912 г. великият везир Кямил паша изпраща телеграма до цар Фердинанд, с която иска примирие и сключване на предварителен мир. Царят и част от висшите офицери са на мнение, че условията за примирие трябва да бъдат диктувани на Турция след влизането в столицата Цариград, когато тя ще бъде по-отстъпчива. Това не се възприема от никоя от великите сили. Това раздвояване на мненията не се изглажда и дава своето отражение. То ще бъде осъдено едва след катастрофата през Междусъюзническата война, когато Ив. Ев. Гешов ще заяви, че е било грешка да се атакува Чаталджа, след като Кямил паша е поскал мир, каквото и да твърдят защитниците на атаката - че само влизането в Цариград щяло да реши веднага въпроса за мира. После Гешов ще признае: „Ние, министрите, бяхме против влизането в него, но военните не само не искаха нашето мнение по него, но и да бяхме го дали, нямаше да го уважат, както не уважиха мнението на началника на щаба.“<sup>12</sup>

Главната квартира изработва проект за примирие, който се одобрява от българското правителство. Основните искания на българите се свеждат до две точки:

1). Турските войски да предадат Чаталджанската позиция, Одрин и останалите крепости заедно с гарнизоните и цялото въоръжение;

2). Всички територии на запад от Чаталджанската линия да се отстъпят на победителите, като тя стане и демар-

---

<sup>12</sup> Гешов, И. Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи, С., 1914, с.36-37.

кационна линия между воюващите армии.

Докато се уточняват условията на примирието, цар Фердинанд заповядва да се атакува Чаталджанската позиция без предварителна подготовка и съгласуване с правителството. Тежките боеве там на 4, 5 и 6 ноември 1912 г. завършват без очаквания резултат с много дадени жертви от българска страна - няколко хиляди убити и ранени български войници от Първа и Трета армия, изтощени до крайност, с недобро снабдяване с храна и боеприпаси и силно поразени от върлуващата там холера. Независимо от този неуспех българското стратегическо предимство не се променя. При това положение щабът на действащата армия предлага втори вариант на проект за примирие, а именно:

1) Турските и българските войски да напуснат заеманите от тях позиции, като едните се оттеглят към Цариград, а другите заемат линията Мидия-Сарай –Чорлу-Родосто;

2) Територията между тях да се приеме за неутрална зона;

3) Одринската крепост да бъде отстъпена, но без гарнизона и материалната му част.

В такава обстановка на 12 ноември 1912 г. започват преговори за примирие. В състава на българската делегация са включени Стоян Данев - председател на Народното събрание, генерал Савов - помощник на главнокомандващия, и генерал Фичев - началник на щаба на армията. Гърция делегира своя пълномощен министър в София - Панасис, а Сърбия и Черна гора не изпращат такива. В започнатите преговори се обсъжда и положението на Одринската крепост. Българската делегация проявява склонност да се откаже от някои от своите искания, като отстъпването на Одринската крепост. Гръцкият делегат не е склонен на никакви компромиси и настоява най-категорично да им се предаде крепостта Янина.

На 16 ноември 1912 г. цар Фердинанд в заповед посочва, според разкритията на генерал Савов в „Дневник” № 4210, следните мотиви за атакуването на Одрин: „За да мо-

жем да наложим на Турция по-сгодни условия за нас при сключването на мира, намирам за възможно, предвид сведенията, които получавам от Одрин за пълно изтощение на гарнизона, да се даде възможност да се нападне и превземе на всяка цена Одринската крепост, додето траят преговорите за примирие”. Генерал Савов реагира на някои от разпоредбите, но заповядва бомбардировката.

В навечерието на примирието тя е много силна и произвежда силно впечатление у обсадените. След поражението на османските войски при Лозенградската и Люлебургазко-бунархисарската операция през октомври 1912 г. градът е напълно обкръжен и откъснат от основните османски сили. На 22 и 22 октомври Одринският гарнизон прави опит да излезе и да атакува българските войски източно от р. Тунджа и по двата бряга на р. Марица, но претърпява тежки загуби и е принуден да се прибере в крепостта. Първоначално обсадата е поета от Осма пехотна Тунджанска дивизия и няколко спомагателни части от Втора армия под общото командване на генерал-лейтенант Никола Иванов. Опасността от пълен разгром принуждава турската страна да иска примирие, което е подписано на 20 ноември 1912 г., но то трае по-малко от месец. По време на примирието при Чаталджа обсадата на Одрин се запазва, като турската страна се съгласява да допуска преминаване по железопътната линия през града на доставки за армиите на съюзниците.

По това време въпросът за Одрин е от „първостепенно значение”, както заявява генерал Никола Иванов, което не се съзнавало от щаба на действащата армия: „Ако Одрин беше атакуван в началото на войната и се превземеше, с което ние осигурявахме едно солидно съобщително средство - железопътната линия Търново Сеймен-Одрин -Цариград , то и атаката на Гюмюрджинската позиция едва ли би представлявала затруднение. По този въпрос щабът на Втора армия няма две мнения и по него много се говореше и упрекваше Главната квартира в „страхливост”. Понеже

бе настъпило примирие, главнокомандващият цар Фердинанд заминава от Главната квартира и оставя там своя помощник генерал Савов да го замества, това намалява влиянието на началник-щаба на армията генерал Фичев, който най-много от всички се боял от атаката на Одрин. Тогаво именно генерал Савов разпорежда с телеграма от 6 декември 1912 г. да се събере в Свиленград специална комисия под председателството на генерал Никола Иванов, която да проучи въпросът за атаката на Одрин. Тази специална комисия трябва да даде компетентно мнение, да изготви конкретен план за атаката на Одрин и да изкаже най-подробни съображения при изпълнението му. В тази комисия е поканен и генерал Георги Вазов, който впечатлява всички в изказванията си и с доброто познаване на тази крепост, която той лично бил проучвал най-внимателно още през 1886 г. при емигрирането си от България, правил е измервания и скици. Всички се уверяват, че именно на генерал Георги Вазов трябва да бъде поверена тази отговорна задача по изготвянето на оперативния план за атаката на Одринската крепост и успешното му изпълнение.

В крайните решение на комисията са отразени и основните идеи, споделени от генерал Георги Вазов пред генерал Иванов и др. висши офицери за тактиката, която трябва да се приложи за успешното овладяване на тази „непревземаема” крепост. В продължение на три дни комисия, която възприема напълно гледището на ген. Никола Иванов и генерал Георги Вазов за атака и превземане на Одринската крепост, обсъжда всички детайли и изготвя най-детайлен план. Тя отчита новите обстоятелства, че след боевете през ноември на Източния сектор турският гарнизон е усилил фортификационните съоръжения върху главната отбранителна линия, като е оборудвал предни позиции и телени мрежи, а линията на фортовете - с нови редути и заграждения. Комисията отхвърля категорично провеждането на постепенна атака и намира за най-подходящ начин ускорената атака в най-изгодните направления.

Като най-подходящо и изгодно за атака направление специалната комисия определя окончателно Източния сектор, който ще бъде поверен на генерал Георги Вазов. Условията там, както той сам ги е преценил, са „по-благоприятни за подготовка и изпълнение на атаката и за да се постигане успех с решителни резултати”.<sup>13</sup> Направен е точен разчет на силите и средствата и изводът, че са необходими усилвания на пехотата, артилерията и инженерните войски. По отношение на артилерията се прави изводът, че обсадната артилерия трябва да се усили със скорострелни гаубици, които да се изземат от Първа и Трета армия, освен тях - една пехотна дивизия със скорострелната ѝ артилерия, пионерна дружина и скорострелни планински отделения.

Решението е главният удар да се нанесе в направление на форта Айваз баба на фронта форт Таштабия-форт Кестенлик. По всички останали сектори се предвиждат демонстративни действия, които да предшествуват по време решителната атака. С демонстративни действия да се отвлече вниманието на противника и да се приковат на място войските му, които са разположени в различните фортове. Внимателно се обсъжда последователността на атаката, нейното развитие в дълбочина на отбраната и взаимодействието между пехотата, артилерията и инженерните войски, по време, рубежи и обекти. Сформират се команди, които се обучават на специални полигони за преодоляване на заграждения, подобряват се пътища и мостове. Преобладава съображението атаката на Одринската крепост да се проведе под прикритието на нощната тъмнина. Посочва се, че боят в дълбочина крие изненади и не всичко може да се предвиди, за което трябва да се прояви инициатива, да се набележат за всяко пехотно подразделение нощни ориентири, Указанията са бойните действия да се водят енергично и ритмично.

Сформира се комисия, която има задача да проучи

---

<sup>13</sup> Илиев, И. Цит. съч., с. 134,

възможностите за атака на Одринската крепост, председателствана от командващия Втора армия генерал Никола Иванов и включваща командирите на съединенията и специалисти по воденето на крепостната война. Заседанията на тази комисия започват на 9 декември 1912 г, във влака на цар Фердинанд на гара Свиленград. С писмо от началник-щаба на армията генерал Фичев е поканен да вземе участие и лозенградският губернатор генерал Георги Вазов, които се явява един от най-подготвените военни инженери по крепостно дело. Комисията, както съобщава ген. Никола Иванов, „като констатира, че благоприятният момент за внезапна атака е пропуснат, а сега с обсадата и постепенната атака се изискват много време и средства, изрази мнения да се възприеме ускорена атака с открита сила”<sup>14</sup>, т. е. становището, което преди това е отстоявал генерал Георги Вазов.

На 2 януари 1913 г. във влака на станция Караагач между Мустафапаша (Свиленград) и Одрин се провежда заседание на Коронния съвет, който взема решение, щом турците откажат да сключат мир, примирието да се денонсира и на 21 януари да се възобновят военните действия. Генерал Н. Иванов настоява възобновяването на военните действия да стане чрез атаката на Одринската крепост, защото след заемането на Одрин ще се обезпечава сигурна железопътна връзка на войските ни към Чаталджа и Булаир. Съветът възприема това предложение, но не последва заповед от Главната квартира за неговото изпълнение, причината за което генерал Иванов обяснява с намиращия се там помощник на главнокомандващия. По време на примирието до възобновяването на военните действия българската войска успява да прехвърли почти всичката обсадна артилерия на Източния сектор и то незабелязано от противника, а бойните запаси за тази артилерия продължават да се превозват и до деня на атаката.

Генерал-лейтенант Никола Иванов, като командващ

---

<sup>14</sup> Иванов, Н. Одрин 1912-1913; „Одрин”, бр. 1, 13 март 1928.

Втора българска армия, действа открито и решително за утвърждаване на генерал Георги Вазов на командна позиция в тази решаваща операция. При концентрирането на Източния сектор на много войски той поставя въпроса за назначаването на специален началник на сектора, защото генерал Грънчаров не отговарял на тези изисквания. Когато работата в подготовката на Източния сектор е била почти завършена и се налагало да се назначи лице, „което да обедини в ръцете си общото командване”, генерал Иванов се обръща към Главната квартира с предложение не само на един, а на трима кандидати, както го изисква процедурата, а именно: генералите Георги Вазов, М. Андреев и М. Вълков. Когато пристига решението от 17 януари в полза на Георги Вазов, ген. Иванов е изключително доволен и подчертава това в мемоарите си<sup>15</sup>, където разкрива и някои други факти от ползотворното им сътрудничество:

„Аз помолих Главната квартира за такова назначение... За такъв беше назначен военният инженер генерал Вазов. Това назначение беше най-сполучливо, защото генерал Вазов, като беше член на комисията по проучването на въпроса за атаката, беше добре запознат с въпроса, още повече взема много деятелно участие в проучването и изследването на самата местност по картата заедно с майор Неделчев в Мустафаша. На 22 януари в Свиленград ми се представи генерал Вазов като началник на Източния сектор. Аз задържах генерал Вазов на 22 и 23 януари в Свиленград, за да го посветя в положението и намеренията ми. Аз го запознах подробно с намеренията ми, които и представих в Главната квартира и въобще с всичко, което беше нужно за неговата дейност. Заедно с това аз обърнах внимание на Вазов върху факта, че генерал Грънчаров държи през всичкото време бригадата от Осма дивизия (10-и пехотен Родопски и 23-и пехотен Шипченски полк) в първа линия, а своята бригада - трета бригада от Девета

---

<sup>15</sup> Архив БАН, сб. IV, а. е. 10, л. 325-366; Сб. Одрин 1912-1913. Спомени”, С., 1983, с. 17-37.

пехотна плевенска дивизия - държи назад в резерв. В едно писмо от бригадният командир до началника на Осма дивизия аз узнах, че тази бригада е държана повече от два месеца без смяна в първа линия, а това влияе зле върху духа на войниците. Това беше една от първите грижи на генерал Вазов, който се оправи само наполовина вследствие на другарството между генералите Вазов и Грънчаров... Генерал Вазов като добър военен инженер беше много полезен на Източния сектор, гдето с неговото дохождане се направиха някои промени в разположението на войските и укрепленията в тоя сектор. Важното бе, че на място се яви титулярен началник, зает само с работите в сектора, а не с непосредствено подчинени нему части, както това беше при генерал Велчев и Грънчаров. Идеята за ролята на сектора Вазов владеше още от Свиленград, гдето той, преди да поеме командването, биде подробно ориентиран върху всички мои намерения..."<sup>16</sup>

В „Балканската война“ генерал Никола Иванов няколко пъти подчертава доверието, с което той се отнася към генерал Георги Вазов и взаимното съгласуване на важни решения. Така например генерал Иванов не е доволен от получената на 10 март 1913 г. директива № 21, с която се заповядва атака на предните позиции, и намира в нея някои „груби грешки“. Коментирайки после тези обстоятелства, той подчертава, че генерал Вазов съгласувал и обсъждал с него по собствена инициатива предварително някои свои заповеди в Източния сектор.

В същото време продължават преговорите и усилията да се постигне договореност за сключване на мира, за което има и външен натиск. Продължаването на войната и нежеланието на Турция да се споразумее с воюващите, включително и с предаването на Одрин, за да се върви към мир, тревожи и европейските кабинети, които се опасяват от разрастването на конфликта. В началото на януари 1913 г. след съответните консултации със своите правителства

---

<sup>16</sup> Пак там, с. 25.



посланиците на европейските сили връчват на великия везир колективна нота. Тяхната цел е да накарат Високата порта да приключи преговорите, като направи съответните отстъпки на съюзниците. Тази нота се тълкува като признание от европейските сили на правото на България да владее Одрин.<sup>17</sup> Свиканият от турска страна правителствен съвет от висши сановници решава да се приеме нотата и да се сложи край на войната.

Но един ден след заседанието на съвета, на 10 януари 1913 г., младотурският комитет „Единение и прогрес“ извършва държавен преврат. В сформираното ново правителство от младотурците се налага политиката на продължаване на войната. Това почти изчерпва възможността за намиране на мирни средства. Българското правителство остава категорично на позициите си и в телеграма до легациите в чужбина заявява, че по въпроса за Одрин не може да се правят никакви отстъпки, наблягайки на това, че и самите велики сили и правителството на сваления Кямил паша са били изявили вече готовност този град да бъде отстъпен на България.<sup>18</sup> Високата порта забавя своя отговор с цел да печели време и да може да прегрупира войски от Мала Азия към театъра на бойните действия. Изчакването е неизгодно за България поради изтощението и проблемите, които вече започват да се проявяват сред съюзниците и относно намеренията им към Македония. Англия и Русия упрекват България в прибързаност и незачитане на дадените съвети.

На 13 февруари 1913 г. военните действия се подновяват при много тежки зимни условия, температура до 18 градуса под нулата и сняг 1.8 м, но въпреки това българската армия бележи нови успехи. След провала на турския опит за контранастъпление при Мраморно море през февруари с. г. съюзниците насочват усилията си към завземане

---

<sup>17</sup> Стоянов, С. България на Лондонската конференция (1912-1913) - В: ИИВИ, ГЩ, С., том 37, 1984, с. 84.

<sup>18</sup> Пак там, с. 85.

на трите турски крепости във вътрешността на Балканския полуостров, които се намират все още под турски контрол - Шкодра, Янина, но най-вече Одрин. Все по-силно се налага изводът, че единствено с превземането на Одринската крепост България ще може да защити своите териториални интереси в Тракия. В началото на 1913 г. към обсадата на Одрин се присъединяват и части от българските Втора пехотна тракийска дивизия, Трета пехотна балканска дивизия и Четвърта пехотна преславска дивизия. Българските войски достигат Одрин още в първите дни на войната.

Със заповед № 92 на 17 януари 1913 г. генерал майор Георги Вазов е назначен временно, а две седмици по-късно - на 6 февруари с. г. - постоянно за началник на Източния сектор. Той веднага се заема най-напред с повдигане на духа на личния състав. Провежда занятия по стрелкова и строева подготовка, непрекъснато разузнаване на противника и местността. Често сменя частите, подобрява изходните позиции за атаката. Подготовката за атаката поглъща всичкото му внимание и сили. Първите действия на новия началник на Източния сектор ген. Георги Вазов са да запознае личния състав с новия план за действие. Той свежда до знание на командния състав заповед № 40 от 20 януари 1913 г., която уточнява функциите на всички в новата обстановка. Ген. Вазов разяснява на офицерите, че главната цел вече не е задържането и изолирането на противника в границите на крепостта, а непрекъснатото стягане на обсадния обръч, чрез което ще станат невъзможни големи турски излази и това ще облекчи реорганизирането на българския фронт. Обсадата от „изчаквателно-позиционна” ще премине изцяло на активна, което изисква от всички повишено внимание и по-целенасочена работа на целия личен състав. Генерал Вазов провежда още няколко общи срещи с всички офицери от своя сектор, по време на които се дава по-точна формулировка на психологическата обстановка в Одрин, набелязват се мерки за повдигане духа на българските войници и се разработва план за

противодействие срещу всякаква деморализаторска пропаганда от страна на противника. Началникът на Източния сектор генерал Вазов се стреми да внуши и да убеди подчинените си в голямата историческа задача, която имат те да извършат с общи усилия. „Нека не се забравя - заявява той в своята заповед - че ние не сме повлекли тук стотици хиляди български синове, не сме оставили България без работни ръце и работен добитък, за да бездействаме. Отецеството, на което принадлежи нашата чест, иска от нас самопожертвование, на което са способни великодушните и способни негови синове.”<sup>19</sup>

Генерал Вазов обикаля непрекъснато и землянките, където разговаря и разяснява лично на войниците, че новата задача, колкото и трудна да е, ще струва много по-малко жертви, отколкото бъдещото продължаване на една неефективна обсада. Същевременно полага усилия за подобряването на войнишкия бит, на полевите условия, храната, облеклото, медицинското обслужване. Войниците му са благодарни за това отношение, което облекчава основната му цел - тяхната психологическа и военнотехническа подготовка за предстоящата атака. На неговата добра подготовка се дължи удачният избор на новите артилерийски позиции при съсредоточването на обсадната артилерия на Източния сектор. Той ръководи лично и такива дейности като набавянето на ножиците за рязане на бодливата тел пред противниковите заграждения, изработването на специалните чували за запълване на вълчите ями, направата на необходимото количество стълби, железни щитове за защита на войниците, прокарането на нови проходи и др. За първи път се създават т. нар. щурмови колони - атакуващи части, комплектовани и усилены така, че да могат да преодоляват самостоятелно противниковите заграждения. Тези команди предварително се усилват с пионерни подразделения, като се предвижда да се включи в състава

---

<sup>19</sup> Цит. по Митев, Т. Цит. съч. с. 151.

им и артилерия, която да съпровожда пехотата.<sup>20</sup> Генерал Вазов отделя голямо внимание и на разузнаването, за което използва за въздушно наблюдение и закупуения от него преди години за нуждите на войската балон. За тази цел се използва рационално и авиацията за изготвяне за първи път на аерофотоснимки на турските укрепления. По време на обсадата на Одринската крепост славни страници в българската военна история записват и български летци - основоположници на родната авиация, които извършват редовни облитания над позициите на противника при Одрин. Полагат се грижи за осигуряване на добра телефонна и телеграфна връзка. Въвеждат се специални сигнали за свързка, предвижда се светлинна и звукова маскировка.

На 27 януари 1913 г. одринският гарнизон извършва нощен излаз, контраатакуван от Десети родопски полк. В подготовката за атаката генерал Вазов набляга на взаимодействието между отделните родове войски и най-вече между артилерията и пехотата. Създават се секторни и участъкови артилерийски групи. Уточняват се изнесените напред специални командни пунктове за управлението на боя. Извършва се подготовка за водене на артилерийски огън и през нощта. Всяка батарея получава своята задача съобразно калибъра и системата на оръдията. Така, например, софийският крепостен батальон с командир Ст. Славчев се насочва за действие срещу форта Айвазбаба, който се очертава като цел, при която да се извърши пробивът. За да се заблуди противникът при определянето на главния удар, планът предвижда при започването на атаката артилерията на главното направление да участва в предварителната артилерийска подготовка с по 10 оръдия на батарея.

Ген. Георги Вазов организира специален полигон, съоръжен с изкуствени препятствия, отговарящи на реалната обстановка, където войниците се обучават в продължение на близо два месеца да преминават през телени мрежи, ро-

<sup>20</sup> Митев, Т. Генерал Георги Вазов, с. 151-152.

вовe, вълчи ями, да шурмуват фортове и др. „Денем и нощем - спомня си един от участниците в атаката за енергичните действия на своя началник генерал Вазов - неговият мощен дух окриляше вярата в успеха ни, събираше сили, учеше, хвалеше, укоряваше, подтикваше ни за онова последно върховно усилие, което донася победата”.<sup>21</sup>

Хрониката ни е оставила доста автентични свидетелства, които могат да възстановят събитията в най-подробни детайли, но не това е задачата на този текст, а да разкрие духа на войници и офицери, извършили чутовния подвиг, участието и приноса на генерал Георги Вазов за превземането на Одринската крепост.

В началото на март 1913 г. обсаждащата Одрин Втора армия се състои от българските Осма пехотна тунджанска дивизия и части на Втора пехотна тракийска дивизия, Трета пехотна балканска дивизия и Четвърта пехотна плевенска дивизия, както и от сръбските Тимошка и Дунавска дивизия. Числеността на българските подразделения е 154 000 души със спомагателните части, 424 оръдия и 96 картечници. Сръбските части включва 40 275 войници и 96 оръдия, от които 36 тежки обсадни, както и голямо количество обозни коли и впрегатен добитък.

Обсадата е разделена на четири сектора:

Източен - на левия бряг на Тунджа и Марица, той е най-големият като дължина на фронта. На него са концентрирани около половината от войските на двете страни. Там е разположена и част от сръбската голямокалибрена артилерия, както и части на четирите български дивизии под общото командване на генерал Георги Вазов;

Южен - на десния бряг на Марица и Арда. Там са разположени Първа и Трета бригада на Осма дивизия, както и Главната квартира на командващия операцията генерал-лейтенант Никола Иванов;

Западен - на левия бряг на Арда до Марица, който разполага с два полка на Дунавската дивизия, и

<sup>21</sup> Цитат по Митев. Т. Пос. съч., с. 154.

Северозападен - на десния бряг на Тунджа до Марица с четири полка на Тимошката дивизия.

Планът на помощник-главнокомандващия българската армия ген. Михаил Савов предвижда при атаката на Одринската крепост да се нападнат предните турски позиции, след което да се създаде илюзия, че основното нападение ще бъде срещу Южния сектор, като основните цел всъщност са североизточните фортове Айджийолу и Айвазбаба. За да се подпомогне изненадата българската и сръбската артилерия на Източния сектор остават прикрити до последния момент.

Пристига дългоочакваната заповед за шурмуване на крепостта. Атаката се предхожда от мощна артилерийска подготовка. Окончателното решение за провеждане на атаката на Одринската крепост българското главно командване е взето на 7 март 1913 г., а на 11 март в 13 ч. започва артилерийската подготовка за самата атака на предните позиции на противника едновременно по всички сектори. В нея не взима участие артилерията на Източния сектор, с което трябва да се създаде подвеждащо впечатление, че главният удар ще се нанесе в Южния сектор. Приложената тактика действително заблуждава командването на крепостта и то още същата нощ прехвърля част от резервите си на този сектор.

Точно в 13 часа на 11 март 1913 г. страшен тътен разтърсва земята и огнени кълба покриват небето над Одрин. Обстрелват се едновременно всички фортове, коварно мълчи само артилерията срещу Източния сектор, където ще бъде нанесен главният удар. На Източния сектор българските сили на фронт от 20 км възлизат на 27 пехотни дружини, 72 оръдия, 22 тежки картечници и 7 ескадрона. Противникът разполага на този сектор срещу тях с 18 табора, от които 7 на предна позиция, и със 140 оръдия. Крепостната батарея, разположена на Северозападния сектор, насочва огъня на всяко оръдие по отделна противникова батарея, с което го предизвиква на артилерийски двубой,

за да се демаскира.<sup>22</sup>

По време на общата артилерийска подготовка пехотата заема изходно положение през нощта срещу 12 март. Точно в 4 часа сутринта на 12 март 1913 г. частите на северния отдел на Източния сектор започват настъпление и на разсъмване овладяват предните противникови позиции. Войниците на 58-и полк дори не изчакват да се направят проходи в телените заграждения и с ръце ги събарят под град от куршуми. До изгрева на луната българските войни се доближават до противниковите укрепления, а показването на луната им служи за сигнал за щурма с удар „на нож”. Противникът не издържа под точните удари на българската артилерия и панически отстъпва. В 7 часа и 40 минути предните турски фортове Куштепе, Маслак, Малтепе и Демиркапу падат в български ръце. Пленени са 800 души войници и офицери с 28 оръдия и 6 картечници, които веднага се използват от атакуващите части срещу останалите укрепления на Одринската крепост. Към 10 часа войските на Източния сектор се намират само на 200 крачки от главния фортови пояс.

Пръв пада фортът Айджийолу. Получила уговорения сигнал, българската артилерия измества огъня си в дълбочина пред настъпващите, за да създаде огнева преграда и да не допусне контраатакуване от противниковите резерви. В същото време артилерията, която придружава и поддържа пехотата в боя, се изнася почти едновременно с нея и заема огневи позиции само на 300 м от противниковите окопи. Пробивът между фортовете Кестенлик и Айвазбаба решава съдбата на Източния сектор, а той - на Одринската крепост.

Това е телеграмно резюме на разигралите се величави боеве с безпримерен саможертвен героизъм на хиляди герои. А какво е значението на тази победа и кои са нейните герои, казал го е самият генерал Георги Вазов след войната в слово пред войните артилеристи:

---

<sup>22</sup> Митев, Т. Цит. съч., с. 154..

„Между безбройните победи, които българското войнство спечели през Балканската и Общоевропейската война, одринската победа справедливо заема най-първо място. Защото Одринската крепост, смятана за непревземаема от най-сериозни военни капацитети, отбранявана от многобройни храбри и упорити защитници, тая непревземаема крепост биде сломена и превзета само за два дни! Тоя подвиг, единствен във военната история, предизвика удивлението на целия свят, българското воинство се сочеше с уважение и възхищение, България бе на върха на славата си, българският народ се радваше и гордеше с делата на своите деца. Кому се дължи голямата победа при Одрин? Дължи се на воинската доблест и решителност на всички началници и безпримерната храброст на българския войник”.<sup>23</sup>

Много са примерите на саможертвен героизъм, проявен от българските воители при атаката на Одрин, създавала стотици знайни и незнайни герои. Редник Иван Георгиев, например, по собствен почин извършва чутовен самоубийствен подвиг. Завързва на пояса си няколко ръчни гранати, връзва се в неприятелските редове и ги възпламенява.

### **Кратка хроника на атаката**

Атаката започва през нощта на 12 срещу 13 март 1913 г. Полковете от Източния сектор тръгват безшумно напред - „ни шум, ни звук, ни блясък на цигара или лъскаво войнишко копче”. Боевете на трите сектора пламват едновременно - точно в 3 часа, а в Източния сектор един час покъсно, в 4 часа, като тая разлика във часовете също има предназначение, тя трябва да внесе неяснота у турското командване в определянето на главния удар. Шукри паша очаква главното нападение да дойде от южна посока, където е разположена квартирата на генерал Иванов, както и Първа и Трета бригада от елитната Осма дивизия. Пос-

<sup>23</sup> Цитат по Зографова, К. Хроника на Вазовия род, С. 2020, с. 379.



ледвалият артилерийски обстрел затвърждава това негово убеждение. Междувременно 2-ра бригада от 8-а дивизия е в очакване да нападне „на нож” издадените укрепления в североизточния край. Бригадата е подкрепена от три пехотни бригади, изпратени от Чаталджа - общо 52 батальона със 112 обсадни оръдия, 72 полеви оръдия и 7 конни отряда.

Щурмът на Одрин е предшестван от артилерийски обстрел, започнал в 13 часа и продължил до 23 часа на 12 март. Източният сектор започва обстрела по-късно и го прекратява към 18.30 часа. Около 4 часа сутринта започва безмълвното придвижване на българските войници срещу турските позиции. Към 4.30 часа на 12 март частите се спускат в долината на реката Кумдере, наречена Долината на смъртта. Турската артилерия отсреща мълчи и никой там не подозира грозящата ги опасност. Лунната светлина е подходяща за настъплението, затова заповедта е да се действа по най-бърз начин, независимо от огражденията с бодлива тел. Преди щурма войниците увиват копитата на конете с плат, прикриват всички лъскави части от униформите и взимат всички предпазни мерки да не бъде забелязано придвижването им до момента на атаката; правят се усилия за заглушаване и смущаване на радиотелеграфните връзки на обсадените в крепостта.

Генерал Георги Вазов е в командния пункт. С изгрева на луната започва непосредствената артилерийска подготовка, което е сигнал за атаката. Родопският 10-ти полк пръв се хвърля в шеметна атака на нож. Дружините на 56-ти пехотен полк започват сражението. Заедно с тях се сражават 23-ти Шипченски, 32-ри Загорски, 29-ти Ямболски, 57-и и 58-и пехотен полк.

По заповед на ген. Вазов на разсъмване цялата обсадна голямокалибрена артилерия прави огнево зарево над града, за да разколебае моралния дух на намиращите се в него войници и да не позволи на противника да организира отбраната си. До 9 часа сутринта (на 13 март 1913 г.) пред-

ната отбранителна линия в Източния сектор е превзета и османските части се оттеглят към главната позиция. Генерал Вазов нарежда атаката да продължи без прекъсване, но настъплението е спряно от османската съпротива. На Южния сектор българските части успяват да се придвижат напред и да заемат нови позиции на няколко метра от предната турска линия. Сръбските войски в Западния и Северозападния сектор са отблъснати на изходните си позиции с чувствителни загуби. Въпреки ограничения успех на второстепенните сектори съюзническите атаки успяват да блокират голяма част от турските сили, подпомагайки настъплението на Източния сектор.

През следващата нощ се предприеме нова атака срещу фортовия пояс в Източния сектор. Нападението започва с ожесточен артилерийски обстрел към 23 ч. Половин час по-късно пехотата настъпва и артилерията пренася огъня напред. При щурма българската армия използва за първи път в историята пълзящ артилерийски огън, т.нар. огневи ваяк, като защитна завеса на пехотата, която следва отблизо. Щурмът на укрепленията се води от 10-ти Родопски и 23-ти Шипченски полк на Осма тунджанска дивизия. Част от бодливата тел е пометена от артилерията, друга част е срязана от българските сапъори, а където е останала, българските войници я покриват с шинелите си. Напредването на пехотата се подпомага от конната батарея на майор Друмев, който се втурва в действие под дулата на турските оръдия, засипва със шрапнели турските окопи и една твърдина. Въпреки че попада под пушечен и оръдеен огън от страна на турците, 10-ти Родопски полк нахлува във форта Айджиуолу и към 1.45 часа (на 14 март) го овладява. Малко след 6 часа турският командир на форта Айвазбаба уведомява командира си чрез телеграфа, че оръдията му са унищожени, артилеристите му са мъртви, а българите влизат във форта. След това унищожава телеграфа и се застрелва. След близо осемчасов бой всички фортове в Източния сектор (Айвазбаба, Айджийолу, Кестенлик, Ку-

ручешме, Йълдъз, Топьолу и Кавказ са превзети.

Сутринта на главната отбранителна линия на Одрин е овладяна и българските части започват да навлизат в града. Последната турска съпротива е преодоляна до обяд. В 8 часа на 13 март 1913 г. парламентърите на коменданта на крепостта Шукри паша донасят известието на изпадналия в безизходица военачалник, че гарнизонът капитулира с молба да се спре артилерийската канонада. Иван Балахуров от 29-ти Ямболски полк пръв достига щаба на Шукри паша и го задържа до пристигането на ескадрон от представителния лейбгвардейски полк начело с полковник Генко Мархолов. Над Хайдърлъка, където е командният пункт на Шукри паша, се развява бялото знаме на поражението. До щаба на генерал Георги Вазов Шукри паша е конвоиран от гвардейци. В 10.30 часа българските войски влизат тържествено в Одрин с развети бойни знамена под звуците на бойни маршове. Така приключва най-блестящата операция на Балканската война, която е един от най-големите върхове в новата история на българското военно изкуство.

С падането на Одринската крепостта Османската империя е изправена пред неизбежен погром и тюрското правителство подновява преговорите за мир. За него след падането на Одрин воденето по-нататък на войната е безсмислено и то иска сключване на примирие. Примирието продължава от 10 април 1913 г. до сключването на Лондонския мирен договор на 17 май 1913 г., като дотогава то се подновява на всеки десет дена. При овладяването на крепостта по време на Одринската операция загубите на българската Втора армия възлизат на 7645 души, от които 1136 убити и 6329 ранени. Пленени са над 33 500 турски войници и офицери, 413 оръдия, 12 240 пушки, 46 тежки картечници, 90 000 снаряда, 12 000 000 патрона и друго имущество.

**Поздравителната заповед на генерал-лейтенант Никола Иванов:**

*„Господа офицери, подофицери и войници! Тури се край на вашето дълго търпение и Вие с ангелско смирение издържахте всички ужаси на една зимна и продължителна блокада на Одринската крепост - тази крепост, която не даваше спокойствие нито Вам, нито на вашите бащи, братя, сестри и семейства. Устремът, с който Вие щурмувахте крепостта и я завехте насила от ръцете на врага, удиви целия свят. Въпреки всички проповеди за непревземаемостта на крепостта, въпреки нейното въоръжение и изкуствени препятствия, вие с един скок сгазихте всички препятствия. Вие презряхте убийствения огън на неприятеля и забихте трицветното българско знаме над Одрин и аз се считам щастлив, че мога да Ви отправя с настоящата си заповед, издадена в самия град Одрин, моята искрена благодарност. Аз не мога да изразя с думи доколко делото, което извършихте, е велико. Вие ще видите това от документите, които по-долу обявявам. Преди всичко Н. Величество, нашият възлюбен главнокомандващ, при идването си днес в Одрин ми обяви, че както той, така и цяла България не ще забравят това, което Втората армия извърши за България и за прослава на българското оръжие.*

**Генерал Иванов, командващ Втората армия**”<sup>24</sup>

---

<sup>24</sup> „Одрин”, I, Одрин, бр.1, 4 април 1913 г., с. 1